

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтымен және "Мемлекет тарихы институты" мемлекеттік мекемесімен шығармашылық байланыста шығарылады

АЗАК

№8 (185), 2020

ғылыми-әдістемелік журнал

ТАРИХЫ

Тұрдықұл ШАҢБАЙ

ҚР Тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі, ҚР Мәдениет қайраткері, бірнеше ЖОО-ның құрметті профессоры, Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейінің директоры

Е. БЕКМАХАНОВТЫҢ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАРЫ

Нұрсұлу ДҮЙСЕНОВА (Дюсенова),
 Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы, т.ғ.к.,
 ҚР БҒМ ҒК «Ғылым Ордасы» ғылыми-
 библиография бөлімінің жетекші маманы,
 Сымбат ИГЛІКОВА (Игликова),
 Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың оқытушысы,
 PhD докторант, ғылыми-библиография бөлімінің бастығы

Қазақ тарихын қалыптастыруда Ермұхан Бекмахановтың ролі ерекше. Тұңғыш кеңес тарихшыларының бірі, әрі бірегейі, кеңес тарих ғылымында доктор атағына ие болған азамат Бекмахановтың тағдыры бөлек. Ол жайында пікір айтқан аузы дуалы, мықты академиктер Б.Д.Греков, А.М.Панкратова, Н.М.Дружининдер кеңес тарих ғылымын жасаушы азаматтар деуге болады. Олар Бекмахановқа қатысты пікірлерін ешуақытта өзгертпеген. Тіпті Бекмаханов өлетінің Абылай ханның ұрпағы өкендігі, Ал Ермұханның Абылайдан тараған 7-буын өкендігі де соңғы күндері ғана ашық айтыла бастады. Оған дейін өшкім «жұмған аузын ашпаған» болатын.

Тарихшының жары Халима апай өз естелігінде: «1943 жылы жазда өжелгі дәуірден сол кезге дейінгі көзәңді қамтитын «Қазақ ССР тарихы» Алматыда жарық көреді. Кеңес республикаларының тұңғыш дербес тарихын жазудың бастамасы болған және бөделді ғалымдар күш салғандықтан бұл кітап, бірден көзге түсіп, Сталиндік сыйлыққа ұсынылады. Бірінші сыннан сүрінбей өтеді. Бірақ авторлардың қуанышы бірнеше жылға созылған дауға, ал Бекмаханов үшін трагедияға айналады. Сталиндік сыйлық жөніндегі комитеттің соңғы мәжілісінде КСРО ҒА корреспондент мүшесі Яковлев «Қазақ ССР тарихы» орыстарға қарсы жазылған, зиянды кітап деген пікір айтып, сарапшыларды шошытады. Оның ойынша, отан тарихы біртұтас КСРО тарихы, яғни интернационализм принципіне сай көлуі тиіс болатын. Бұл сталиндік тұжырымдамаға сай келетін қасаң, догматтық ұлы державалық шовинистік көзқарас еді. Осы кезде 1943 жылы 28 маусымда Ермұхан Мәскеуде «Қазақтардың Кеңесары Қасымұлы бастаған азаттық күресі» деген докторлық диссертация қорғайды. Осыдан кейін оған ашықтан-ашық ауыз салып, жала жабуды бастайды», – деп жазады. Өз тарихын түгендеймін деп жүріп, басы дауға қалған Бекмаханов өмірі осыдан кейін-ақ күрт өзгеріп сала берді. Қуғындалды. Сотталды. 25 жылға кесілген тарихшы ГУЛАГ-қа айдалады. Алайда, заман өзгеріп, кейін оны сот қайта ақтап алды.

Қайтыс боларының алдында тарихшы Батыр Баукөне: «Үлгері алмай кетіп барам. Көшіріңіз» деген өкөн. Бауыржан Момышұлы: «Қадірін білмейпіз ғой тірі кезде деп боздар сорлы қазақ мән өлгенде». Осы сөзімді Қанышқа, Мұхтарға арнап жазған өдім. Інім өдің – сөнімен қоштасып басыңа қойып тұрмын. Жатқан жерің торқа болсын.

Өрқашан да өсімдесің, бауырым! Жылаушы Б. Момышұлы», – деп жазыпты [1]. Тірі кезінде қадіріне жете алмағанымыз рас. Сол кездері тарихшыны аяқтан шалмағанда қаншама құнды дүние жазылар еді, қаншама құнды тарих тірілер еді. Амал не, кеңестік қоғам соған мәжбүр етті.

Халима апамыз тағы бір сұхбатында Ермұхан ағамыздың ерекше қасиеттері туралы былайша сыр шерткен болатын: «Ерекше де сондай қатал, шыншыл, өшқашан өтірік сөйлемейтін, сондықтан өтірік сөйлейтіндерді де ұнатпайтын кісі өді. Өз дегенін тура айтып, нақты істейтін. Бірде-бір бастықтың алдында кезек күтіп отырмайтын. Кіріп кетеді де, өзіне керекін айтатын. Адамдар арасындағы сүйкімі керемет болатын да, бір кісі оған қарсы көлмейтін. Екеуміз бірге өмір сүрген жиырма жылда мен де бірде-бір рет ол кісінің бетіне қарсы келіп, «сөн» деген өмеспін. Үнемі «сіз» дейтінмін. Оқуға берілген, кітапқұмар өді. Ленинградта жүргенімізде үш-төрт сағаттап букинистік дүкендерді аралап, тарихи кітаптар іздейтін. Сондай күндердің бірінде Шоқан Уәлихановтың 1904 жылы шыққан кітабын тауып алып, баладай қуанғаны өсімде. Өнерге жан-тәнімен ғашық өді. Үйіміз театрдың жанында болды да, үнемі кешкісін «аздап таза ауа жұтып көлейін» деп кетеді де, содан бір-өкі сағат өткеннен соң бір-ақ оралады. Сол арада бір қойылымды көріп үлгереді екен ғой. «Біржан-Сара» операсын сондай жақсы көруші өді. Өзі де домбыра тартып, пианинода ойнайтыны бар-ды. «Мен егер ғалым болмағанда, әртіс болар өдім» деп күлуші өді». Жарының осындай естеліктерін оқығанда нағыз ғалымға тән, ер азаматтарға тән қасиеттері бойынан табылған керемет адам болған екенін мойындаймыз. Ғылым жолында көптеген қиыншылықтарды басынан өткергенін білеміз. Сол кезеңдеріне шолу жасасақ

Академик Н.М.Дружинин «Жігері мұқалмаған адам» атты естелігінде (бұл еңбек те мұрағатта сақтаулы) оқулықтың жасалу барысы мен ғалым туралы ойын былай жеткізеді: «Гитлер әскері Мәскеуге өршелене ұмтылған 1941 жылдың қатерлі қазан айында КСРО Ғылым академиясы институттарының негізгі кадрларын шығыс облыстарға жөдел көшіру туралы шешім қабылдады. Ғылыми қызметкерлердің көпшілігі Қазан, Свердлов, Ташкент және Алматыға тап болды. Біздің топ, тарихшылар мен заңгерлер астанадан аттанғандардың соңғы лөгі өді. ...Тар вагонда бөшкеге түскен балықтай иық тіресе отырып, судан да, астан да тарығып, бір айдан астам уақыт жолда болып, ақшақар жер бетін қымтап, аяз

да бұре бастаған шақта Алматыға іліктік... Ө дегенде қайда тоқтайтынымыз мәлімсіз болды. эвакуациямен көлгендер шағын қаланы толтырып тастапты; республика басшылары бізді астанаға ұрымтал Жамбыл, Шымкент сияқты қалаларға жөнелтуге тырысты. Алматыға бізден бұрынырақ көлген жетекшіміз А.М.Панкратова қайраткер кісі болатын, жергілікті әкімдерге барып, Мәскеу тарихшыларының білікті тобы Ұлы Отан соғысы жүріп жатқан айбынды күндерде бір жерде жиын отырса, Қазақстан үшін айтарлықтай пайдалы іс тындырады, оларды бір-бірінен айырмау қажет депті. Шынында да, А.М.Панкратовадан өзге бұл топта КСРО тарихының бес маманы (Д.А.Баевский, М.П.Вяткин, Н.М.Дружинин, Я.Я.Зутис, А.П.Кучкин), ал жалпы тарихтың бес білгірі (Р.А.Авербух, С.И.Ленчнер, А.Ф.Миллер, Ф.И.Нотович, Ф.В.Потемкин) болатын. Нәтижесінде, біз қалалық партия комитетінің санаттан тыс дәріскерлері болып тағайындалып, бірден-ақ қазақ мектептерінде тарих пәнін оқытудың әдістеме құралын әзірлеуге кірістік. Бұл жұмысты ұйымдастыру Қазақ КСР Халағаркомының мектептер басқармасының бастығы Е.Бекмахановқа жүктелді. Жап-жас, қызқанды нәм жігерлі бұл жігітті Мәскеуде көргенмін, әріптесім Я.Я.Зутистің семинарында шұғылданатын... Сонымен Е.Б.Бекмаханов екеуміз әдістеме құралдың саяси және рухани қажеттігін дәлелдейтін ғылыми тұжырымдама әзірлеуге кірістік. Жұмыс үстінде мен Ермұханның тарих пәнін терең білетінін, Кеңес Одағының патриоты болумен бірге өз халқын да жан-тәнімен сүйетінін және тарихи ізденіспен шұғылдануға құштарлығын аңғардым. Екеуміз комиссариат кеңсесінде нәше күн талжылмай отырып, тарихи очерктің жалпы сипаттамасы, тақырыбы мен көлемі, ғылыми-әдістемелік тұжырымдамасын анықтайтын мақалалардың жобасын жасадық. Тұжырымдама дайын болған соң көлемді жұмысты тарихшылар тобы бөліп алып, Ғылым академиясының Қазақ филиалының өзіміз бастасып-аяқтасып жатқан, әр алуан киім-кешек пен жүктөргө толы бөлмесінде отырып жазуға кірістік. Әдістеме құрал бірнеше тәулікте әзір болды. Тоқетерін айтқанда, сол еңбек 3-4 аптада көп таралыммен баспадан шықты...»

Орыс тарихшыларының көмегімен жазылған әдістеме құрал мектептерге ұсынылды. Жедегабыл әзірленген құралдың оқулықты ауыстыра алмайтыны түсінікті. Демек, Қазақстан тарихын егжей-тегжей өспеттеген оқулыққа ділгірлік өзгерген жоқ, тек оны кім жазады және қашан? (Ел тарихын түгендемек болған зиялылардың 1937-1938 жылдардағы жау іздеген науқанда бірі қалмай жер жастанғаны жұртшылыққа мәлім). «Кездейсоқ жағдайда туып және жедел әзірленген, соған қарамастан қиын уақыттағы рухани сұранысты толық қанағаттандырған алғашқы еңбегіміздің сәтті шығуы Қазақстанның (...) саяси басшылары алдына А.М.Панкратова мен Е.Б.Бекмахановтың одан да мәндірек мәселе қоюына мүмкіндік берді...», – депті Н.М.Дружинин жоғарыда аталған естелігінде.

Ермұқан Бекмаханов 1946-1947 жылдары Қазақстан Ғылым академиясы Тарих, археология және этнография институты директорының орынбасары қызметін атқарып жүрген кезінде «Большевик Казахстана» журналының 1947 жылғы №9 санында Қазақстандағы тарих ғылымының жағдайы және міндеттері жайлы көлемді мақала жариялаған еді. Автор мақаласында тарих ғылымының өзекті мәсе-

лелерін талдап, ғылыми методологиялық ойларын ортаға салған еді. Еңбек тарих ғылымындағы кейбір пікір-талас тудыратын мәселелерді талдаудан басталған. «Төңкеріске дейін жазылған Қазақстан тарихы туралы тарихи әдебиеттердің көңес тарихшысы үшін құндылығы жоқ деп бір жақты қарауға болмайды, бұл мәселені тек шенеуініктер ғана емес, академиктер Вельяминов-Зернов, Радлов, Бартольд, Левшин, Аристов, Потанин және басқа да көрнекті орыс ғалымдары зерттеген, олардан қалған ғылыми мұраларда аса бай деректік материалдар бар және бірқатар мұрағат құжаттары алғаш ғылыми айналымға енгізілген, осы жағынан алғанда аса құнды», – деп бағалаған. Ол аталған авторлар еңбектеріне сыни тұрғыдан қарау қажеттігін де ескертті. Қазақ тарихшылары арасынан көрнекті қазақ ғалымы Шоқан Уәлихановтың Шығыс Түркістан мен Жоңғария, қазақ және қырғыз халықтары тарихы жайлы еңбектерінің құндылығы, Құрбанғали Халид, Омар Қарашевтің қазақ тарихына, этнографиясы мен мәдениетіне қатысты еңбектерінің маңыздылығы аталды. Е.Бекмаханов Қазан төңкерісіне дейін қазақ тарихына қатысты еңбек жазған қазақ зиялылары есімін белгілі себептермен толық атамағанымен, осы кезеңде жазылған тарихи еңбектерге: «Егер төңкеріске дейінгі орыс тарихшылары еңбектерінің ғылыми методологиялық жағы әлсіз және оларға ұлыдержавалық орыс шовинизмі рухы тән болса, төңкеріске дейінгі қазақ тарихшыларында деректерге сын көзімен қарамаумен қатар буржуазиялық ұлтшылдық пиғыл күшті әрі ашық көрінді», – деген сипаттамасын берді [6].

Енді, Бекмахановтың Шоқан Уәлиханов туралы жазылған қолжазбасына көлесек. Ш.Уәлиханов туралы 2-3 қолжазба Ғылым ордасының мұражайында сақтаулы. «Чокан Валиханов – выдающийся просветитель – демократ» атты еңбегін қарап шықтым. Еңбекте Шоқан ғұмырнамасынан бастап, еңбектеріне ғылыми талдау жасалған. Қазақтың ұлы ғалымы, XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі, шығыстанушы, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы Шоқан Уәлиханов (толық аты-жөні – Мұхаммед-Қанапия, ал Шоқан анасы еркелетіп қойған ат) 1835 жылы қарашада Құсмұрын бекінісінде дүниеге келді. Оның балалық шағы әуелі Құсмұрында, ал сосын ата-баба қонысы Сырымбетте өтті. Бұл – Солтүстік Қазақстанның ең шұрайлы жерлерінің бірі, Шоқанның бала кезінде салған суреттерінен көрініс табады. Ол туралы естеліктерге сүйенсек, Шоқан тез есейген. Бала кезінің өзінде ересек адамдарша ой жүгіртіп, сөз қозғайды екен. Бала Шоқанның рухани жағынан толысуына әжесі Айғанымың тигізген әсері орасан зор, ол үшін халық даналығының сарқылмас қайнар кезінде болады. Халықтың озық дәстүрі мен салт-санасының қорғанындай болған әжесі туралы естелік Шоқанның бүкіл ғұмырына жетіп артылады. Тіпті Батыс Сібір генерал-губернаторының арнайы тапсырмаларын орындаушы офицер болып жүрген Шоқан әжесінің қазасын естіген кезде, соңғы сапарға шығарып салу үшін Сырымбетке құйындай жетеді. Жанына жақын аяулы жанның қазасына бейжай қарай алмаса керек. Ежелгі дәстүр бойынша, сұлтанның балалары «жеті жұрттың тілін біл» деген ескі қағида негізінде бірнеше шығыс тілін үйренуге тиіс болды. Бұл дәстүр ол кезде де сақталатын. Шоқан бала күнінен-ақ шығыс тілдерін еркін оқып өсті. Араб тілін меңгерді, ұйғыр жазуын үйренді. Шоқанның бала кезіндегі ерекше бір әуестігі –

сурет салуы еді. Шоқан ғалымдығы, әскери қызметтегі орны, зерттеушілігі жайлы жиі сөз қозғалады. Ал оның көркем сурет десе, ішкен асын жерге қоятынын ұмытып кетеміз. Сурет өнерін жастайынан үйренді. Оған себеп болған орыс суретшілері еді. Құсмұрын бекінісінде Уәлихановтар отбасымен бірге тұрған топографтар мен геодезистердің Шоқанның суретті меңгеруіне көп әсері болды. Шоқанның тағы бір қыры – поэзияға жақындағы. Оның шығыс халықтарының поэзиясына ықыласы ерекше болған. Оны досы, белгілі публицист Н.М.Ядринцев «Шоқан ақын жанды адам еді, әрі оның қиял күшінде шөк болмайтын», – деп жазған екен. Кішкентайынан араб өлеңдеріне қызығып өсті. «Жеті жұрттың тілін» біліп қана қоймай, өнерін, мәдениетін зерделеп өскен дарынды Шоқан артына осыншама мол мұраны қалдырды. [2]

Шоқан мұрасын зерттеушілердің бірі – Өлкей Марғұлан. Шоқанның жазбалары соның зерттеулері арқылы оқырманға жетті. Ғалым өзінің бір жазбасында Шоқанның қолжазбалары, естеліктері оның бауыры Қоқышта қалғанын жазады. «Ең көнжө ұлы Қоқыш (Ермұхамед) 1927 жылы қыл өңештен қайтыс болды. Сыпайы, биязы, зорлығы жоқ, момын кісі. Серілік құруды, жүйрік ат, бүркіт, қаршыға ұстауды жақсы көріп, дәрігерлік ісіне де қатынасты. Мінезі Абайға, Махметке ұқсайды. Үйіне кітап жинап, көп оқыған кісі. Білімді көбінесе Шоқаннан, Мақыдан, Махметтен алған, білетін саңлақ, ойшып кісі. Шыңғыстың, Шоқанның бар мұрасына, қымбатты дүниелеріне ие болған. Шоқанның барлық әскери киімдері, оның көп кітаптары, жазған қолжазбалары, орыс жазушыларынан келген көп хаттар, фотосуреттері барлығы Қоқыштың қарамағында болды. Оның көбін Шоқанның әйелі Айсары Жетісудан өзімен бірге алып келеді», – дейді Өлкей Марғұлан. Шоқан мұрасы көп зерттелді. Соған қарамастан, кейбір жазбалары әлі де зерделенетін тұстары бар деген пікір білдірген болатын өз еңбектерінің бірінде.

Қолжазбада Шоқан Уәлиханов Қапалға 1854 жылы Қашқария сапары қарсаңында көлгенін баян етеді. Мұнда ол Ұлы жүз аңыздарын жазып алумен шұғылданған. Екінші рет 1864-1865 жылдары келіп Қапал ауылының, Қапал қаласының тарихын зерттеген. Осы зерттеуінде Қапал бекінісінен 40 шақырым жерден Қапал батырдың қабірін тауып, анықтайды. Бекініске Қапал атын беруге Ш.Уәлихановтың «Жоңғария очерктері» жазбаларындағы «Қапал стансасы Қапал батырдың өсімімен аталған» деген пікірі түрткі болды. Қапал батыр Ұлы жүздің Дулатынан тарайтын Жаныс руынан шыққан. Шоқан Уәлихановтың деректеріне сүйенсек, Қапал батыр Тәуекел хан мен Есім хандардың кезінде Сыр мен Жетісу бойындағы қалмақтарға қарсы жорықтарда ту ұстаған батырдың бірі, қолбасшысы болған делінеді. Қапал батырдың ескерткіші Талдықорған-Өскемен тас жолының Қапалға бұрылған жерінде қойылғандығы баяндалады. **Төнеке батыр Кенесары ханға орасан зор қолдау көрсетіп, ханның қырғыз өліне Жетісу өңірі арқылы өтуіне үлкен ықпал жасайды. Ал осыдан кейін қырғыз манаптарының Ресей патшалығына сатылып, Кенесарының басын алып, Қапал, Аягөз арқылы Омбыға жібергенін естіген Төнеке батыр Жетісу жерінен Матай, Садыр, аргы беттен Қызай өлінің руларынан 2000-ға жуық қол жинап барып, қырғыз манаптарын аямай жазалайды, құлдыққа жөгеді [3].** Бұл туралы Ермұхан Бекмаханов қорғаған ғылыми еңбегінде атап өткен болатын.

Сонымен қатар қолжазбада: «Ғылым жүзінде мүлдем белгісіз болып келген, мәдениеті бай

Қашқарияда өлді зерттеудің маңызы өте зор еді. Шоқан Уәлихановтың Қашқарияға сапар шегуіне себепкер болған ең алдымен ұлы географ Сәменов-Тяньшанский еді. Сәменов-Тяньшанский Г.Х.Гасфортқа: Генерал-губернатордың қарамағында істейтін офицерлердің ішінде Қашқарға қырғыздардың ұлттық киімін кигізіп жіберген күнде өзінің білімі мен дарындылығы арқасында, жалғыз Қашқар емес, бүкіл Алтышанардың бүгінгі жағдайы жөнінде Россия үшін аса бағалы мәліметтер жинап және сол кездегі Қытай Түркістанда болып жатқан бүліктердің себептерін анықтап, дұрыс түсінік бөре алатын бірден бір офицер тек қана Уәлиханов», – деп атап көрсетеді.

1858 жылдың жазында татар саудагерінің киімін киген Шоқан ұзақ жолға жолай көрумен аттанады. Ш.Уәлиханов өз күнделігін жол бойы, яғни керуенге қосылған Әлімбай атанған күнінен, Қарамола шатқалынан бастап 2 қазан 1858 жылы Қашқарияға жеткенге дейін жазып отырды. Бұл күнделік Ыстықкөлден Қашқарға дейінгі жолды баяндайтын өзінің ғылыми құндылығымен қымбат құжат. Венюков М.В., Проценко, Захаров, Голубев және тағы басқалардың зерттеулеріне дейінгі бұл жалғыз ғана зерттеу болып табылады.

Келген күнінен бастап Шоқан Қашқария тарихымен танысып, бұл өлке туралы нақты мәліметтер жинауға, әсіресе, Кіші Бұхарияның саяси жағдайы туралы жиган мәліметтерін барлық деректер арқылы дұрыстығына көп көңіл бөледі. Шоқанның өжеттілігі мен батылдығының арқасында көптен бері белгісіз болып кеткен белгілі географ Адольф Шлагинтвейт Қашқариядағы тағдырын біледі. Көптен бері орнығып, қалыптасқан тәртіп бойынша Қашқарияның қақпасы ол кезде Еуропа ғалымдары үшін жабық еді.

Шоқан мұндағы сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбаларды жинауға көп көңіл бөлді. Мұндағы қиыншылық Қашқарияда кітап сауда дүкендері атымен жоқ болатын. Бұл жөнінде Уәлихановтан кейін Қашқарияға сапар шеккен Зеланд: «Книгопечатание для Кашгара как бы составляет неизвестное открытие... нигде не заметил я книжных лавок, а в домах не видел намека на книги» деп жазады. Бірақ Шоқанға кітап жинауда көптеген сонда танысқан достары қол үшін береді. Солардың арқасында Шоқан Уәлихановтың Қашқардан Тазкири Сұлтан Бұғрахан, Тазкирия Ходжаган (Қожалар тарихы), Абуғали Мауризи және т.б. сирек кездесетін шығыс қолжазбаларын алып келеді. Шоқан тау жыныстарының коллекциясын, нефрит түрлерін, гербарий, нумизматика мен керамика ескерткіштерін, этнографиялық бұйымдар алып келеді.

Уәлиханов сапарының ең басты нәтижесі – Алтышанардың немесе Қытайдың Нан-Лу (Кіші Бұхара) провинциясы, шығыстағы алты қаласының жайы туралы деген күрделі еңбегі болды. Бұл Шығыс Түркістан халықтарының тарихы мен географиясы, әлеуметтік құрылысы жөнінде толық мағлұмат беретін алғашқы ғылыми еңбек еді. Жаңа материалдарды қамтуы және мәселені терең талдауы жағынан Ш.Уәлихановтың еңбегі біздің отандық ғылымымызға қосылған үлкен байлық болды және күні бүгінге дейін өзінің маңызын жоғалтқан жоқ. Қашқария тарихы мен халқының өмірінен толық мағлұмат алу үшін, жазба деректерден басқа, осы елдің тілі саналатын ұйғыр тілін үйренеді. Міне, осының арқасында жергілікті халықпен араласып, олардың салт-дәстүрін, халық әндерін жазып алды. Қашқария тарихынан басқа елдің қоныстану,

этнографиялық, сауда және экономикалық жағдайларымен де жақсы таныс болады. Қашқария барлық Орта Азия мемлекеттерімен, әсіресе, Қытай мен Үндістанмен сауда қатынастарын жүргізді. Осыған байланысты Ш.Уәлиханов керуен жолдарының маршруттары мен олардың сауда айырбасын анықтайды. Шоқан Уәлихановтың Қашқариядағы сапары ұзаққа созылмады. Қоқан мен Семейден келген саудагерлердің ішінен біреуі керуен ішінде орыс агентінің бар екендігі туралы сыбыс таратады, міне, осыдан кейін Шоқанға бұл жерде қалу қауіпті болды. Шоқан Уәлиханов өзінің бұл саяхатын он ай, төрт күнде ойдағыдай аяқтап, 1859 жылдың он екінші сәуірінде Верныйға (Алматыға) келеді [4].

«Кіші Бұхара басқа да Азия халықтарына тән нәрсе мануфактураның жоқтығы, тек қолөңбөзімен, мұның өзінде өте нашар дамыған, тек қағаз өндірісінде ғана қолданылады», – дей келе Шығыс Түркістанның әрбір қаласы немен айналысатынын, ішкі жағдайларға қаншалықты өнімнің жұмсалатынын мен қайда немен айырбас жасау үшін қаншалықты жіберілетінін және бұдан түсетін пайданың қаншалықты екендігін анықтайды. Уәлиханов Шығыс Түркістанның өнеркәсіп жағдайының төмен болуы мен экономикалық жағдайына нашарлығын «ретсіз салынған салық-өнеркәсіп пен сауданың дамуына ызықпалын тигізеді» деп көрсетеді. Шығыс Түркістанның экономикасының дұрысталуы тек мұның сауда қатынастары арқасында ғана, себебі, ертеден бұл жер сауда жолдарының орталығы болғандықтан Қытай товарлары Орта Азияға және керісінше келіп жататын. Қашғар қаласы өзінің ірі базарларымен атақты. «Ферғана алқабынан сауда жолдары Қашқарға Төрөкті арқылы өтетінін сонау Птоломей көзінен белгілі екенін айта келе Шоқан – қазіргі таңда Орта Азия Қашқардан, әсіресе, шай және Алтышардан мақта, жібек, хашиш» – екепелетінін айтады. Сонымен Шоқан Уәлиханов Шығыс Түркістанның тек экономикалық-саяси жағдайларын ғана емес сонымен бірге бұл елдің ертеден келе жатқан тарихына да үңіледі. Қоғамдық құрылысы мен әлеуметтік жағдайларын жете зерттеп, талдау жасайды. Уәлихановтың Орта Азия мен Шығыс Түркістанды зерттеуші ретінде ғылымға сіңірген еңбегін бүкіл дүние жүзілік ғылым тегіс мойындады. Еңбектері орыс, ағылшын, неміс және француз тілдерінде жарияланады. 1858 жылы Ш.Уәлиханов Қашқарияға Марко Поло мен Геостан (1603) кейін, бірінші болып барды. «Алтышардың немесе Қытайдың Нан Лу провинциясының (Кіші Бұхария) шығыстың алты қаласының жағдайы туралы (1858-1859 жж.)» әйгілі шығармасы осы кезде дүниеге келді. 1860 жылы

Шоқан Соғыс министрінің шақыруымен Петербургқа келіп, мұндағы ғылыми ортамен танысты [5].

Ш.Уәлиханов сондай-ақ өлкөні басқаруды қайта құру шараларына да ат салысты. Бұл жөніндегі оның ұсыныстары үкімет атына жолдаған «Даладағы мұсылмандық туралы», «Көшпелі қырғыздар туралы», «Сот реформасы туралы жазба» деген еңбектерінде көрініс тапқан. Мінекей, осы мәліметтерді толығымен тарқатқан тарихшы Шоқан еңбегін өте жоғары бағалап отыр. Өзінің пір тұтқан адамдарының бірі екенін де атап өтеді. Бекмаханов тек қана Шоқан емес, Абай, Ыбырай сынды ұлы ағартушыларымыздың да еңбектері жөнінде көлемді мақалалар жариялағанын білеміз. Ғалым тек тарих саласындағы ғалымдар емес, иісі қазаққа еңбегі бар ғұламалар, өдебиетшілердің де еңбегімен жете таныс болып, тіпті ауыз өдебиетін жинаушы да болған. Оған куә Орталық ғылыми кітапханасындағы Сирек қорда сақтаулы Бекмаханов жинап тапсырған қолжазбалар еді. Кітапхана қорына бестен астам қолжазбаны ғалым тапсырған екен. Олар, 1946 жылғы «Мақалдар», 1945 жылғы «Кенесері Наурызбай қақындағы өлең, жырлар, еңгімелер», 1946 жылығы «Абылай туралы», т.б. қолжазбалар.

Қаншама ғалымдардың Ермұхан Бекмаханов туралы естеліктерін оқи отыра осындай қорытынды жасауға болады. Әрбір ғалымның тұлғалық қасиеті, зиялылығы – оның мұраларында. Ол дүниеден өтсе де тарихта қалады. Ал тарихта қалатын оның мұраларындағы идея нағыз дарын иелерін тауып, оны ұлт игілігіне сай ізденуге бағыттап түсетіндігі белгілі.

Ұлттың тарихы мен мәдениеті, руханияты жолындағы қай ғалымның болсадағы міндеті – оның тазалығын сақтап, ұрпақ тарапынан әділ баға берілуіне мүмкіндік жасау. Е.Бекмахановтың ғылыми мұралары бүгінгі бізге осы қасиетті үйретті.

ӨДЕБИЕТТЕР

1. **Сәрсекө М.** Ермұхан Бекмаханов. Ғұмырнама. – Астана: Фолиант, 2010. – 12 б.
2. **Бекмаханов Е.** Чокан Валиханов – выдающийся просветитель – демократ. Рукопись. Ф23. Оп 1. Д73.1-2 с.
3. **Бекмаханов Е.** Жеті томдық шығармалар жинағы. – 7 т. (Естеліктер). – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 21-б.
4. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Очерктер Алматы., 1994.- 10-15 бб.
5. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5 томдық (1-2 томдар).- Алматы, 1996.- 21 б.
6. **Омарбеков Т.** Ғалымға ішкі мәдениет, ғылымға өре керек // Қазақ өдебиеті. – № 29. – 18 шілде. – 6-б.

ӨЗ КАСФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ өдебиеті және мемлекеттік тіл”, “Қазақ тарихы” журналдарында «Тарих (не өдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен ЖОО-дағы Қазақ тілі, өдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының іс-тәжірибесі жарияланады.

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және 3) кафедраның соңғы 2-3 жылдағы

жетістіктері туралы 0.5–1 беттік мәлімет, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының 2–2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция а қасы.

“Қазақ тарихы” №8 (185), 2020 жыл. 1-80. Алматы.

ИНДЕКС: 75748

2ГИС-тен тез табасыз!

Біздің тұрағымыз:

инд. 050033, Алматы қаласы,
«Ақбұлақ» ықшамауданы,
Есбаев көшесі, 60-үй
8 (727) 270-82-21;
+7 (701) 148-09-33;
+7 (771) 404-47-82.

Редакция алқасы.

Біздің тұрағымыз: 050033, Алматы қаласы, «Ақбұлақ» ықшамауданы, Есбаев 60.